

А. В. Войтович

ВОЛИНЬСЬКА ЗЕМЛЯ КНЯЗІВСЬКИХ ЧАСІВ
(X — XII ст.)

На основі літературних та літописних джерел автор пропонує реконструкцію меж Волинської землі у X — XII ст.

Праці з історичної географії давніх волинських земель досить численні¹. Проте немає сталої думки про історичні межі Волині в різні періоди, особливо про її східні та північні кордони. Як будь-яка феодальна держава територія Волині в різні періоди змінювала свої кордони, а також внутрішню адміністративну структуру: часом її сюзерени володіли землями, які лежали за межами власне волинських земель, в окремі періоди на Волині були володіння князів інших земель. Навряд чи можливо точно визначити давні межі Волинської землі і кордони волинських уділів, які теж часто змінювалися. Будь-яка реконструкція буде приблизною, а окремі її пункти дискусійними.

Волинські племінні князівства остаточно були приєднані до Київської Русі при Володимирі Святославичі. Під 988 р. вперше згадується заснований ним новий адміністративний центр — Володимир. За даними В. Татищева, в місті було збудовано кафедральний собор Богородиці й призначено першого єпископа Стефана². Першим волинським князем став Всеволод Володимирович, про що свідчать топоніми «Всеволож» та «Варяж». Всеволож Волинський (вперше згаданий під 1097 р.) локалізується на городищі Литовеж Іванічівського р-ну Волинської обл. Старіше городище в урочищі Городиська під с. Старгород містить матеріали X — XI ст.³ Укріплене селище Варяж виникло поблизу. Можливо, там розмістилася частина варязької дружини, яку привіз з собою на Волинь Всеволод⁴. Початково з Володимира управляли і Галицькою землею, яка близько 1085 р. відокремилася під управлінням Ростиславичів, котрі вміло скористалися з сприятливої політичної ситуації. Галицька земля мала ранню історію, відмінну від Волині, свою транспортно-торговельну систему, зв'язану з Дністром та Саном, багаті міста, тому її відділення було підготовлено всім попереднім розвитком цієї землі.

Західні кордони Волині були одночасно західними границями

© А. В. Войтович, 1991

Русі. На північному заході рубежі Русі та Волині захищала Дорогичинська волость. Межі в цьому регіоні практично не змінювалися з 1040 — 1047 рр., коли Ярослав Мудрий розгромив мазовецького князя Моїслава і завершив війну з литовцями. В 1145 р. по смерті польської королеви Саломеї молодші Болеславичі самовільно зайняли її уділ під Підліцою, розбили сюзерена Польщі Владислава II. За допомогою волинських військ Владислав «Вигнанець» віддав прикордонний мазовецький замок Візну⁵. Візна на р. Нарев стала крайнім північно-західним форпостом. Важко сказати, як довго належав цей пункт до Волині. Границя, ймовірно, йшла по нижній і середній течіях р. Нарев. У середній течії ріки лежало місто Сурож. Археологічний матеріал дозволяє твердити, що воно виникло не пізніше рубежа XII — XIII ст.⁶ Між р. Нарев і р. Нурець кордон прикривав Бельськ. Місто (нині — Бельськ-Подляскі в РП) знаходилось на лівій притоці р. Орля, яка впадає в Нарев. Виникло воно не пізніше XII ст. У 1288 р. володимирський князь Володимир Василькович прикрасив місцеву церкву і обдарував її книгами. Далі межа йшла по р. Нурець, де було розташоване місто Брянськ, до її впадіння в Західний Буг.

Головним опорним пунктом на північному заході був Дорогичин, вперше згаданий під 1142 р., хоча археологічні матеріали свідчать про його розвиток з VII ст. Дискусії про те, що Дорогичин був ятвязькою столицею, не дістали підтвердження археологів, які знайшли тут типово слов'янські матеріали. Біля підніжжя городища знайдено більше 10 тис. свинцевих булл XI — XIII ст. з відтисками князівських тамг, святих, птахів, літер кириличного алфавіту. Тут, певно, була одна з найголовніших митниць на заході Русі. Дорогичинський стіл займали Василько Ярополчич (близько 1180 — після 1182 р.) та його син (до 1192 р.). У цей період Лешко Білий і його брат Конрад намагалися захопити дорогичинські землі. Це їм вдалося, напевно, в 1209 — 1215 рр., коли було захоплене і Побужжя. В середині 1230-х років Конрад передав Дорогичин хрестоносцям. Данило Романович у 1237 р. розбив хрестоносців, повернув собі Дорогичин і прийняв тут королівську корону в 1253 р.

На південь від Дорогичинської волості лежала Берестейська волость. Початки її як окремої адміністративної одиниці сягають рубежа XII — XIII ст. Рішення Витичівського снему 1100 р. позбавило будь-яких надій колишнього луцького князя Ярослава Ярополчича. Старший з племінників великого князя сподівався щось одержати з спадщини Давида Ігоревича. Лишившись ізгоєм, Ярослав спробував силою здобути собі уділ. У 1101 р. берестейське віче проголосило його князем. Король Владислав-Герман пообіцяв йому підтримку, будучи зацікавленим у роздробленні Волині. Але кандидата на берестейський стіл в окопах привезли до Києва, де він мусив дати слово не покидати столиці і не шукати княжого стола. Ярослав порушив слово і знову втік до Берестя. На цей раз його спіймали, коли той

намагався перебраться у Польщу. Ярослав Ярополчич помер у київській темниці в 1102 р. Цей факт немов би підтверджує думку П. Толочка⁷ та інших істориків, які вважають більшість території Волині, в тому числі Берестейське Побужжя, київськими волостями. Але в даному випадку великий князь Святополк Ізяславич більше діяв в інтересах свого сина волинського князя Ярослава Святополковича, як сюзерен Берестейської землі. Те, що Берестейська волость дісталась саме Ярославу Святополковичу, підтверджує активна політика цього князя в Понім'янні, де він провадив війни з ятвягами в 1112 — 1113 рр.⁸ Базою для цих війн служило Берестейське Побужжя. Згодом берестейські князі були васалами сюзеренів Волині, крім періоду ослаблення в кінці XII ст., коли на Берестейську волость претендували мінські та пінські князі. В 1209 — 1215 рр. цю територію зайняв Лешко Білий, але вже в 1217 — 1219 рр. волинські князі зуміли повернути собі берестейські землі.

Від Дорогичина до Берестя границя йшла, ймовірно, по Західному Бугу. Територію між ними заступало м. Мельник, заснування якого археологи відносять до XI ст. У 1209 р. місто захопив Лешко Білий, у 1219 р. воно було повернуто до складу Волині. В Мельнику під 1260 р. згадується церква святої Богородиці.

Берестя вперше згадується під 1019 р. Це був важливий торговельний центр на перехресті дніпровсько-прип'ятських і бузьково-вісялянських шляхів. Дитинець, який займав мис, утворений Мухомцем і Бугом, зруйнований при спорудженні фортеці Брест-Литовський. Він був щільно забудований зрубами (житлові будинки займали площу 3,2×4,4 м, господарські споруди — 2,6×3,4 м), в яких підлога була з дощок, печі — глинобитні. Вулиці були мощені. Виявлено сліди розвитку різних ремесел, зокрема ювелірного⁹.

Крім міст, на території Дорогичинської та Берестейської волостей знаходилося кілька десятків замків, городища яких збереглися. Від мазовецьких земель у районі р. Нарев і р. Нурець відділяла смуга непрохідних боліт та незаселена територія.

По Бугу межа, ймовірно, йшла до боліт у районі р. Володави. В гирлі р. Володави розташоване однойменне місто, вперше згадане під 1240 р. Це була крайня північно-західна фортеця Холмської волості. У верхів'ях р. Володави, в районі с. Андрієва, знаходився Андріїв, згаданий вперше під 1204 р.¹⁰ Заснування цього пограничного міста можна пов'язати з князем Андрієм Володимировичем, який займав волинський стіл у 1119 — 1135 рр. Далі на південь знаходився укріплений пункт Верещин, згаданий уперше під 1204 р. Це місто локалізується у районі сучасного Уршулина Хелмського воєводства РП. Разом з іншими містами Забужжя Верещин по смерті Романа Мстиславича був захоплений поляками і в 1219 р. повернений Данилом Романовичем.

Далі границя скоріше всього йшла західніше Угровська та Холма по р. Вепр. Угровськ згадано вперше під 1204 р. Місто ло-

калізується в районі Угруска. Данило Галицький початково збирався зробити тут центр Забужжя. Між 1213 — 1223 рр. у місті була єпископська кафедра. Напевно, тоді ж збудовано монастир св. Данила, згаданий під 1268 р. У 1223 р. кафедру було переведено в Холм. Холм мав кам'яні укріплення, що не змогли здолати татари. Над ними панувала висока вежа — донжон. У місті були кам'яні собори св. Іоанна (єпископ Іоанн, який, на думку В. Пашуто, був одним з авторів Галицько-Волинського літопису, займав холмську кафедру в 1250 — 1260-х роках) і св. Дмитрія, на оздоблення яких Данило Романович не шкодував коштів. З усіх будов у Холмі нічого не вціліло. Не вціліла і церква, де поховано Данила Романовича та його сина Романа. При розкопках у дитинці в 1910 — 1912 та 1966 — 1968 рр. були знайдені стіни прямокутної будови 38×22 м, товщина яких була близько 2 м. Схоже, що це залишки князівського терема. Знайдені рештки ще кількох будов, фрагменти архівольтів, порталів, декору, виконаного з зеленого холмського каменю, та інші матеріали¹¹.

Комов, згаданий уперше під 1204 р. (нині Кумов), Ухань (під 1205 р.; нині Уханьє) та Столп'є (під 1205 р.: нині Стівп'я) заступали підступи до Холма. Назва Столп'є походить від «стовпа» — оборонної вежі. За переказами, тут було три вежі, збереглась тільки одна¹². Крайньою південно-західною фортецею Холмської волості було місто Щекарів, згадане вперше під 1219 р. Нині це м. Красностав на березі р. Вепр. Крім названих міст, західну межу заслоняли такі пункти, як Бусово (Бусівно), згадане вперше під 1248 р. як пункт по дорозі з Щекарева на Володаву, Орельськ (під 1205 р. у зв'язку з подіями на волинській границі), Охожа та Дроговськ.

На південь від Холмської волості лежала Червенська волость, так звана земля «градів червенських». Західна границя цієї волості, можливо, йшла по р. Вепр від Щекарева до Щебрешина і далі в районі р. Танви та р. Рать доходила до границі Галицької землі. Щебрешин згаданий під 1352 р. як руське місто. Нині це Щебжешин на лівому березі Вепру. Основна маса червенських міст зосереджена в басейні р. Гучви. Там знаходився і сам Червень (тепер с. Чермно на р. Гучва Грубешівського повіту Люблінського воєводства), згаданий вперше під 981 р. Збереглося два городища. Через Червень йшов шлях з Києва на Завихвіст — Краків. З того часу, як Ярослав Мудрий повернув Червенську та Белзьку волості, захоплені поляками в часи усобиць синів Володимира Святославича, вони належали волинським князям. З 1180-х років Червенська волость дісталася белзьким князям, васал яких займав червенський стіл у першій третині XIII ст. Червень був прикритий містами Грубешів (у 1255 р. тут у церкві св. Миколи молився Данило Галицький), Грабовець (під 1263 р.), Тер-

нава (де відбувались переговори з польськими князями в 1266 і 1268 рр.), Чернечеськ (ототожнюваний з Чернятином поблизу Тернави¹³) та Сутейськ (згаданий вперше під 1097 р., локалізований у районі с. Сонцяска). Західна межа Червенської землі найважча для локалізації¹⁴. Перелічені вище пункти належали до Червенської волості. Щодо Щебрешина, то це місто могло бути засноване белзькими князями в XIV ст. на захоплених, куплених або обмінних територіях. Крайньою південно-західною фортецею Червенської волості був Любачів. Любачів відомий з XIII ст., пізніше був центром повіту Белзького князівства.

Південна границя Волині проходила вздовж кордонів Галицької землі. Природною межею обох земель був вододіл басейнів Прип'яті і Західного Бугу з басейнами Дністра та Сану. Довге суперництво галицьких та волинських князів до середини XII ст. часто змінювало цю границю в той чи інший бік. Суперництво це розпочалося у 1087 р., коли волинський князь Ярополк Ізяславич, повертаючись з-під Звенигорода, був убитий своїм дружинником Нерадцем. Вбивця знайшов притулок у Перемишлі, через що пізніше Ростиславичів звинуватили в організації цього вбивства. Під час боротьби за Київ у 1150 — 1151 рр. галицький князь Володимирко Володаревич захопив Бужеськ, Шумськ, Тихомль, Вигошів, Гнойницю. В 1152 р. після перемоги Ізяслава Мстиславича захоплені міста треба було повертати. На тій підставі, що великий князь послав туди своїх посадників, П. Толочко зробив висновок, ніби вони належали до Києва¹⁵. Це навряд чи вірно. Зайнявши Київ, Ізяслав Мстиславич залишався сюзереном Волині, як пізніше його син Мстислав. Якби ці міста належали до Києва, то союзнику Юрія Долгорукого не було сенсу займати їх своїми урядниками, щоб потім уступати, тоді як у випадку перемоги Юрія він міг розраховувати на включення цих міст у склад галицької території.

Південна межа Белзької волості розпочиналась від верхньої течії річок Любачівка і Рать. Центр волості Белз згаданий вперше під 1030 р., археологічно засвідчений з VI ст. Знахідки арабських і візантійських монет X ст., потужні укріплення міста, прикритого заплавами річок, свідчать про важливе значення Белза¹⁶.

Друге значне місто волості — Бужеськ (Буськ) згадується вперше під 1097 р. Місто теж було розташоване на неприступному місці, прикритому заболоченими заплавами Полтви, Солотвини, Рокитної, Рудної і Молдови. Збереглися два городища з матеріалами X — XIII ст.¹⁷ Галицький князь Володимирко Володаревич у 1151 р. посадив тут на короткий час Володимира Андрійовича, який зрадив волинських князів. Близько 1161 — 1168 рр. тут сидів васал волинських князів Ярополк Ізяславич. Невідомо, як пізніше місто потрапило до галицьких князів, бо в 1173 р. Володимир Ярославич обіцяв віддати його белзькому князю. Можливо, що Бужеськ віддано Ярославу Осмомислу за допомогу в боротьбі за Київ волинським

князем Ярославом Ізяславичем. З кінця XII ст. цей район залишався в Белзькій волості.

В 1188 р. під стінами Пліснеська (городище біля с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) відбулась битва претендентів на володимирський стіл Романа та Всеволода Мстиславичів. Місто, городище якого займає територію близько 160 га, розвивалося з VII ст. Довжина його валів близько 7 км. На півночі місто захищають аж сім рядів валів та ровів. Зовнішні схили валів облицьовані кам'яними плитами, які збереглися на висоті до 5 м¹⁸. Розташований біля вододілу Дністра, Західного Бугу та Прип'яті, витоки Бугу, Стрипи, Стиру, Горині, Ікви, Серету, Пліснеськ був значним торговельним центром, що відіграв важливу роль не тільки в галицько-волинському обміні, але й у контактах окремих волинських волостей. Про належність Пліснеська до волинських земель свідчить битва 1188 р., а також вхідження цих земель у Белзьке князівство в XIV — XV ст. За легендою, близько 1180 р. белзька князівна Олена Всеволодівна заснувала тут монастир, який прилягає до городища (переводований на початку XVIII ст.).

Археологами досліджені городища, які ланцюгом тягнуться вздовж вододілу басейнів Західного Бугу і Дністра до Сану. Це перш за все Глинське, Гринчуки, Завадів, Зарудці, Куликів, Потелич Нестерівського району та Соколівка і Олесько Бузького району. Гадаємо, що це залишки замків на південній границі Волинської землі.

Суміжні землі у верхів'ях рік Ікви, Вілії та Горині з середини XII ст. сформувались в окрему Шумську волость. У Шумську сиділи Ярополк Ізяславич (1157 — 1166 чи 1168), Ізяслав Ярославич (1180 — 1196), Святослав (Інгваревич?) (бл. 1223), який загинув на Калці, Ярослав Інгваревич (1223 — 1225). Шумські князі були волинськими васалами.

Шумськ вперше згаданий під 1149 р. Місто лежало на правому березі Куми, притоки Вілії, на високій береговій терасі між селами Бриків та Онишківці. Дитинець займав мис довжиною близько 180 м, з напільного боку його захищали два ряди валів та ровів. Окольний град розміщався на вузькому мисі, що лежить на краю підвищення, на південь від дитинця. Він захищений з заходу береговим схилом, з півдня — великим яром, від східного до північного боку — двома рядами валів та ровів. У Брикові, Васьківці та Онишківці стояли потужні замки. Особливо укріпленим був замок у Брикові — на високій горі, оточений трьома рядами валів і ровів, з курганним могильником, на якому було 63 кургани¹⁹.

Простір між Пліснеськом та Шумськом прикривав Кременець, вперше згаданий під 1226 р. Його потужні укріплення не змогли взяти ні угорський король Андрій в 1226 р., ні хан Батий — в 1241 р. Дитинець розміщався на високій Замковій горі. Валів не було, а кам'яні стіни по периметру гори не збереглися. Зі сходу до дитинця

прилягає кам'яниста гряда, впоперек неї у вапняковій скалі вирубано широкий рів.

Під 1152 р. вперше згадується Тихомль. Городище містить матеріали XI — XIII ст., знаходиться в верхній течії Горині поблизу с. Тихомль Білогірського району Хмельницької області. Це залишки давнього Тихомля.

Погоринські землі П. Толочко відносить до корінних київських земель. Однозначно погодитися з цим важко. В 1149 р. великий князь Ізяслав Мстиславич утворив Пересопницький уділ у Погоринні для свого дядька Вячеслава Володимировича. Уділ включав і Дорогобуж, який з часів Давида Ігоревича належав до волинських земель. 2 серпня 1149 р. Київ був зайнятий військами Юрія Долгорукого. Ізяслав Мстиславич мусив відступати на Волинь. Зимою 1150 р. успішна оборона Луцька і Шумська привела до компромісу. За визнання його великим князем Юрій Долгорукий відмовлявся від новгородської данини (тобто погоджувався залишити Новгород за сином Ізяслава) і визнавав кордон Волині по Горині²⁰. Юрій незабаром порушив ці умови, посадивши в Пересопниці сина Гліба, а Вячеслава перевівши в Звенигород-Київський. Тому весною, захопивши зненацька Гліба в Пересопниці, Ізяслав сказав йому: «...пооди же, брате, к отцу своему, а то волость моего и моя по Горину»²¹. На цій підставі М. Грушевський слушно зробив висновок, що Погориння було волостю волинського. Заперечуючи йому, П. Толочко висунув припущення, ніби Ізяслав продовжував вважати себе не стільки волинським князем, як князем київським²². Ця думка дослідики, на наш погляд, є нелогічною. Великий князь Ізяслав не міг взагалі вести мову про межі по Горині. Але волинський князь, який під Луцьком визнав Юрія Долгорукого сюзереном Русі, міг захищати границі своєї землі від свавілля сюзерена. Здагодка П. Толочка не може бути вирішальним аргументом на користь належності Погориння до Києва.

В окремі періоди східна границя сягала і за Горинь. У 1155 р. Юрій Долгорукий підписав мир з Мстиславом Ізяславичем. Волинський князь втрачав Корчеськ на р. Корчику, притоці Случі.

В 1156 р. Дорогобузьку волость дістає Володимир Андрійович. Використовуючи свої зв'язки з Ольговичами та галицьким князем, він зумів втриматися в Дорогобужі до своєї смерті в 1170 р., проводячи політику, ворожу сюзеренам Волині. Але назвати його київським ленником важко. Тільки в 1174 р., ліквідувавши дорогобузький стіл, Ярослав Мстиславич повернув Волині погоринські землі.

В середині XII ст., претендуючи на київський стіл, волинські князі стали домагатися волостей у Київській землі. Особливо важливе значення мало Поросся, заселене чорними клобуками, чия кіннота в міжусобних війнах грала помітну роль. У 1159 р. Мстислав Ізяславич дістав Білгородську та Торчеську волості. В Торчеську

сидів його посадник Вишко²³. З того часу волинські князі намагались утримати за собою пороські волості. В кінці XII ст. це робив Роман Мстиславич, а в 1230-х роках — його син Данило, який потім передав Торчеськ своїм васалам — сином Мстислава Удатного.

Від Тихомля межа заслонялась Погоринським вузлом оборони, центром якого був Ізяслав-Волинський, згаданий вперше під 1240 р. Матеріали городища та курганний могильник датують початок міста першою половиною XI ст. Під 1152 р. вперше згадується місто Гнойниця, що знаходилось у верхній течії Горині. В 1957 — 1969 рр. біля с. Городища Шепетівського району Хмельницької області експедиція на чолі з М. Каргером досліджувала величезне городище, оточене трьома лініями валів та ровів, із слідами ремісничої та торговельної діяльності. М. Каргер ототожнював його з Ізяславем²⁴. Але в районі м. Ізяслава є городище з могильником давньоруського часу. Вважаємо, що в с. Городище знайдено сліди Гнойниці, яка загинула в 1241 р. під час монгольської навали.

Цей район був укріплений Данилом Романовичем, коли він ще був волинським князем. Під 1240 р. вперше згадано Кам'янець, який І. Крип'якевич локалізував на притоці Горині р. Цвітосі поблизу Ізяслава²⁵. Заложені Данилом міста Данилів (згаданий під 1260 р.) та Стіжок (під 1227 р.) прикривали підступи до Шумська. Обидві фортеці були розташовані поблизу с. Стіжок Шумського району на високих горбах. Обороняли південну границю і замки, сліди яких знайдено біля Почаєва (Новий Тараж) Кременецького району та Борщівки Лановецького району Тернопільської області.

На межах вододілу басейнів Прип'яті, Дніпра, Південного Бугу та Дністра, між Київською, Галицькою та Волинською землями, лежала так звана Болохівська земля, яка граничила з половецьким степом. Це була густо заселена територія. Населення, судячи з археологічного матеріалу, було нащадками древлян, полян і, напевно, уличів. Протягом X — XII ст. болохівськими містами володів Київ, одне з міст — Полоний (нині Полонне Хмельницької області) — належало київській Десятинній церкві. З середини XII ст. на Болохівську землю стали претендувати галицькі та волинські князі. Гадаємо, що, ставши господарем Київської землі, Роман Мстиславич передав ці землі під управління свого соратника луцького князя Інгваря Ярославича. Східноволинські князі зуміли утримати ці землі в складних умовах першої третини XIII ст. Під 1234 р. згадується один з цих князів, Борис²⁶, можливо, брат або син Ярослава Інгваревича²⁷. На нашу думку, решта болохівських князів теж належали до нащадків Інгваря Ярославича.

Проблема болохівських князів викликала дискусію ще в минулому столітті. Їх вважали туземними князями на зразок

Кондудия, або переселеними половцями після поразки на Калці (археологічний матеріал і густа сітка міст виключають подібні варіанти), або Ігоревичами, які уціліли в цьому районі після 1211 р. (так думали М. Карамзін, М. Арцибашев та ін.), або боярами (наші літописці ніколи не дозволяли собі плутати бояр з князями). В 1235 р. князь Ізяслав Мстиславич, зайнявши Київ, послав до Данила Романовича посольство з вимогою повернути його «братію», тобто болохівських князів, захоплених у полон. М. Карамзін, М. Арцибашев та інші виходили з того, що Ізяслав належав до династії Ольговичів. Проте вже В. Татищев писав, що Ізяслав Мстиславич був сином Мстислава Ростиславича і молодшим братом Мстислава Удатного²⁸. Представником смоленської династії цього князя вважали М. Баумгартен та В. Пашуто²⁹. Для смоленського Мономашича волинський Мономашич були «братією». Позбавлені володінь у Луцькій та Шумській волостях, нащадки Інгваря Ярославича цілком могли вести ворожу політику по відношенню до Данила Романовича.

В Болохівській землі відомі такі міста, як Котельнич (згаданий вперше під 1143 р.), Божеский (1146), Меджибіж (1146, тут у 1234 р. сидів князь Борис), Болохів (1150), Мунарів (1150), Шеломниця (1159), Полоий (1169), Межмостя (1170), Колодяжин (1240), Городок Болохівський (1241), Кудин (1241), Кобуда (1241), Дядьків (1241), Деревич (1241) та Возвягель (1257). Після 1259 р. болохівські міста були втрачені, більшість їх було зруйновано.

Східна границя Волині з Київською землею пролягала вздовж правобережжя Горині. В суперечці волинських та київських князів за Корчеський вузол оборони спочатку перевагу мали останні, а з кінця XII ст. волиняни включили його в свої землі, напевно, остаточно. Корчеськ згаданий зперше під 1150 р. Кераміка городища, розташованого на підвищеному березі р. Корчик в 1 км від нинішнього райцентру, відноситься до XI — XIII ст. Поряд з Корчеськом були розміщені інші укріплені центри: Сапогинь (згаданий під 1151 р., городище з матеріалами XI — XIII ст. лежить на Случі поблизу с. Сапожин Корецького району), Семич (1152), Куниль (1150), Гольско (1150, локалізується на городищі с. Гульськ Новоград-Волинського району Житомирської області). Случ міг стати пограничною рікою Волині не раніше походів Ярослава Ізяславича 1173 — 1174 рр.

Північні рубежі Волині не менш дискусійні. В межах Пересопницької, Луцької та Володимирської волостей природною північною границею були болотні смуги на правобережжі Прип'яті, що колись відмежовували волинські землі від земель дреговичів. Дреговичі носили великі металеві намиста, покриті зернами, які на території інших племен практично не зустрічаються³⁰. Але границі і в цьому районі не були сталими і залежали від сили волинських та турово-пінських князів. На Витичівському снімі після довгих дебатів

10 серпня 1100 р. було досягнуто домовленості про уділ Давида Ігоревича, куди ввійшли Дорогобуж, Дубно і Чорторійськ³¹. Практично в руках Давида залишилось Погориння. В низині Горині, за 15 км до впадіння в Прип'ять, у місцевості, звідусіль захищеної болотами, був заснований Давид-городок. Напевно, це була остання столиця Давида Ігоревича, який помер у 1112 р. Серед волинських та турово-пінських князів не відомі князі з іменем Давид. У дитинці Давид-городка була церква, при розкопках якої в 1937 — 1938 рр. було знайдено княже поховання з клейнодами — оздобленими дерев'яними булавами. Можливо, то були останки Давида Ігоревича³². Але пізніше землі в нижній течії Горині належали турово-пінським князям. В останній чверті XII ст. тут утворився окремий уділ з центром у Дубровиці. Близько 1183 р. тут, ймовірно, сидів син туровського князя Гліб Юр'евич. У 1223 р. на Калці загинув дубровицький князь Олександр, представник туровської династії. В 1228 — 1230 рр. пінські князі навіть претендували на Пересопницю і Дорогобуж. Пересопниця вперше згадується під 1149 р. Нині це село Ровенського району. Дитинець площею 4 га займає підвищення над болотистою долиною правого берега р. Стубла. Сліди посадів — на урочищах «Замостя» і «Мигор»³³. Пересопницькі князі Вячеслав Володимирович (1147 — 1150), Гліб Юр'евич (1150), Мстислав Юр'евич (1150), Андрій Боголюбський (1150 — 1151) були васалами Києва. Андрій Боголюбський з Пересопниці управляв всією Турово-пінською землею. З другої половини XII ст. пересопницькі князі були волинськими васалами. Мстислав Німий з'єднав Пересопницьку і Дорогобужську волості, а в 1220-х роках об'єднав ці землі з Луцькою волостю. В середній течії Горині між Дубровицею і Пересопницею лежить Степань, згадана вперше під 1292 р., в якій сидів Ростислав, представник туровської династії. Певно, північна границя Волині з Турово-пінською землею в Погоринні з XII ст. пролягала десь в районі впадіння Стубли в Горинь.

Північною межею в нижній течії Стиру служила смуга болот. Пограничною була Чорторійська волость. Чорторійськ згаданий уперше в 1100 р. Нині це с. Старий Чорторійськ Маневицького району Волинської області. Дитинець стоїть на березі Стиру, з матеріалами XI — XIII ст. За містом починались пінські болота. На початку XII ст. місто входило в уділ Давида Ігоревича. В 1141 р. його віддали Ігорю Ольговичу, ймовірно, як частину володінь туровського князя Вячеслава Володимировича. Пізніше місто знову повернулось до складу Пінської волості і лише з кінця XII ст. стало остаточно прикордонним укріпленням Волині. Пінські князі в 1227 р. на короткий час оволоділи містом, але утримати не змогли. Мстислав Данилович збудував тут кам'яний «стовп» (вежу). Залишки пограничних замків, які прикривали Чорторійськ, знаходяться біля с. Городок і в районі с. Старосілля Маневицького р-ну.

Далі границя йшла десь в районі боліт у середній течії рік Стохід і Тур'я. Крайньою північною точкою в цьому районі був Каменець, згаданий під 1196 р. З тексту літопису видно, що згадка не відноситься до Кам'янця на Горині чи до Кам'янця на Лисній, заснованого в 1276 р. Це, ймовірно, Камінь-Каширський, розташований на р. Цирі, притоці Прип'яті³⁴. Городище тут не збереглося. У середній течії Турі лежить Турійський, згаданий уперше під 1097 р. Городище містить матеріали X — XV ст. Серед знахідок — плінфа, кахлі, рукоять меча з інкрустацією, ключі, бронзові ікони, енколпіони, скарб срібних прикрас³⁵. Поблизу с. Яревище Старовижівського району Волинської області на урочищі «Городок» знаходиться дитинець круглої форми діаметром 40 м з матеріалами XII — XIII ст.³⁶ Ймовірно, що це залишки міста Рай (Райгород), вперше згаданого під 1248 роком. У верхній течії Прип'яті пограничною фортецею було Ратне, нинішній райцентр Волинської області. В літописах місто не згадується, але на острові серед боліт є залишки фортеці круглої форми діаметром 60 м³⁷. Археологічні матеріали дозволяють датувати заснування фортеці рубежем XII — XIII ст.

Після того, як Берестейська земля стала частиною Волині, границі її з володіннями турово-пінських князів пролягали в верхів'ях Лисної і Ясельди. Тут знаходився Здитов, згаданий під 1252 р. Нині це с. Здитово Березівського району Брестської області. Е. Романов знайшов тут залишки обгорілих колод, цегли, кераміку. В 1967 р. на правому березі Ясельди біля с. Старомлинці за кілька кілометрів від Здитова було знайдено городище з матеріалами XI — XIII ст., зіпсоване пізнішим кладовищем³⁸. Може, Здитов був саме тут. На р. Лисна було місто Кам'янець (1276).

Окремої розмови заслуговує Понімання. Як уже згадувалось, у 1112 — 1113 рр. волинський князь Ярослав Святополкович при підтримці великого князя провадив успішні війни проти ятвягів. Напевно, в результаті цих війн і було утворено окреме Городенське князівство, стіл якого зайняв Всеволодко Давидович (бл. 1112 — 1141). Сину горезвісного Давида Ігоревича не залишилось нічого, як стати вірним васалом сина великого князя. Шлюб з донькою Володимира Мономаха допоміг йому утримати Городенську землю за собою і своїми нащадками. Городенські князі вели власну політику, але завжди вступали на боці сюзеренів Волині. Весною 1151 р., коли політична кон'юнктура була сприятлива для Юрія Долгорукого, в поход на Київ з волинськими військами йшла городенська рать Бориса Всеволодовича. Навіть у найважчі періоди боротьби за Київ Мстислава Ізяславича та Ярослава Ізяславича підтримували городенські князі. За весь період домонгольської історії Русі ні туровські, ні полоцькі князі не робили спроб підпорядковувати городенські землі. Гадаємо, що однією з причин був тісний зв'язок Понімання з усією Волинською землею. В Поніманні були багаті міста: Городно

(відоме з 1112 р.), Новогрудок (1212), Турійськ на Німані (1253), Волковиськ (1252), Слонім (1253).

Волинська земля поділялась на волості, які періодично були князівськими уділами. Границі волостей (Володимирської, Луцької, Дорогобузької, Пересопницької, Белзької, Шумської, Червенської, Холмської, Берестейської, Дорогичинської і, ймовірно, Городенської та Болохівської) визначити ще важче. Найбільш вдалі спроби належать І. П. Крип'якевичу³⁹. На його думку, межі Володимирської волості приблизно збігались з межами Володимирського повіту початку XVII ст.

Сюзереном Волині був володимирський князь. По смерті Мстислава Ізяславича в 1170 р. сюзереном Волині став луцький князь Ярослав Ізяславич. По його смерті східна частина Волині була розділена між його синами. До 1198 р. Роман Мстиславич знову об'єднав всі волинські землі. Періодично сюзереном Волині був луцький князь Інгварь Ярославич. Об'єднання Волинської і Галицької земель Романом Мстиславичем та Данилом Романовичем практично не вплинуло на межі Волинської землі та її устрій, а лише посилювало обидві землі.

¹ *Зубрицкий А.* История Галицко-Владимирской Руси. — Львов, 1863; *Stecki J. T.* Wolyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. — Lwów, 1864; *Крушинский А.* Исторический очерк Волини. — Житомир, 1867; *Лонгинов А. В.* Червенские города, исторический очерк в связи с этнографией и топографией Червоной Руси. — Варшава, 1885; *Крижановский Л.* Забужная Русь. — Спб., 1885; *Андрюшев А. М.* Очерк истории Вольской земли до конца XIV столетия (с картой Вольской земли). — Киев, 1887; *Иванов П.* Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV столетия. — Одесса, 1895; *Иванов П.* Карта з історії Волині на початок XIV віку // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. — Львів, — 1893. — Т. 11. — (Далі: Зап. НТШ); *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1984; *Ісаєвич Я. Д.* Територія і населення Червенських градів (X — XIII ст.) // Укр. іст.-геогр. зб. — 1971. — Вип. 1; *Ісаєвич Я. Д.* «Гради червенские» і Перемишльська земля в політичних взаємозв'язках між западними і східними слав'янами // Исследования по истории славянских и балканских народов. — М., 1972. — С. 107 — 124.

² *Летопись* по Никоновскому списку. — Спб., 1867. — С. 65.

³ *Цинкаловський О.* Матеріали по археології Володимирського повіту // Зап. НТШ. — Т. 154.

⁴ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 65.

⁵ *Poczet królow i książąt polskich.* — Warszawa, 1980. — С. 84.

⁶ *Jaskanis J.* Badania archeologiczne w woj. Białostockim w latach 1945 — 1963 // Rocznik Białostocki. — 1965. — N 5. — S. 97 — 123; *Musienowicz K.* Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu // Materiały wczesnośredniowieczne. — 1960. — N 5. — S. 187 — 230.

⁷ *Толочко П. П.* Киевская земля // Древнерусские княжества X — XIII вв. — М., 1975. — С. 9 — 13; *Толочко П. П.* Древняя Русь. — Киев, 1987. — С. 118, карта.

⁸ *Полное собрание русских летописей.* — Спб., 1841. — Т. 1. — Стб. 290. — (Далі: ПСРА).

⁹ *Лысенко П. Ф.* Работы Брестского отряда // Археологические открытия за 1972. — М., 1973. — С. 363 — 364 (Далі: АО); *Лысенко П. Ф.* К вопросу об исторической топографии древнего Бреста // Материалы IX конф. молодых ученых АН БССР. — Минск, 1965. — С. 82 — 87.

- ¹⁰ Грушевський М. С. Історія України-Русі. — Львів, 1902. — Т. 11. — С. 608.
- ¹¹ Gurba J., Kutyłowska S. Sprawozdanie z badań wczesnosredniowiecznego gradziska w Chelme Lubelskim // Sprawozdanie archeologiczne. — 1970. — Т. 22. — S. 231 — 241.
- ¹² Хрущевич Г. К. Белавинская и столпьевская башни под Хоалмом // Памятники рус. старины в зап. губерниях. — 1885. — Т. 7. — С. 89.
- ¹³ Див. : Укр. іст.-геогр. зб. — 1971. — Вип. 1. — С. 81.
- ¹⁴ Хрущевич Г. К. Вказ. праця. — С. 89; Ісаєвич Я. Д. Вказ. праця. — С. 81 — 82.
- ¹⁵ Толочко П. П. Киевская земля... — С. 11.
- ¹⁶ Часковський А. Жняжий Белз // Зап. НТШ. — Т. 154. — С. 15 — 31; Нови археологічні набутки // Там же. — С. 261; Петегич В. М. Раскопки в древнем Белзе // АО за 1974. — М., 1975. — С. 337.
- ¹⁷ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X — XV вв. — Л., 1967. — С. 40 — 42.
- ¹⁸ Кучера М. П. Древній Плісеськ // Археол. пам'ятки УРСР. — 1962. — Т. 12 — (Далі: АП УРСР); Кучера М. П. Основні етапи розвитку стародавнього Плісеська // Матеріали дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1959. — Вип. 2; Старчук І. Розкопки на городищі Плісесько // АП УРСР. — Т. 1. — К., 1949. — С. 76 — 85; Старчук І. Розкопки на городищі Плісесько в 1947 — 1948 рр. // АП УРСР. — 1952. — Т. 3. — С. 39 — 48; Старчук І. Розкопки на городищі Плісесько в 1949 р. // АП УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 34; Пелешин Н. А., Чайка Р. М. Раскопки летописного Плеснеска // АО за 1980. — М., 1981. — С. 299 — 300.
- ¹⁹ Раппопорт П. А. Указ. соч. — С. 66 — 67, 133 — 134, 175, 179 — 180, 188 — 190.
- ²⁰ ПСРА. — Т. 1. — Стб. 325 — 326.
- ²¹ ПСРА. — Т. 2. — Стб. — 396.
- ²² Толочко П. П. Киевская земля. — С. 11.
- ²³ ПСРА. — Т. 2. — Стб. 519.
- ²⁴ Каргер М. К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957 — 1964 гг. // Тр. докл. сов. делегации на междунар. конгр. слав. археологии в Варшаве. — С. 39 — 41.
- ²⁵ Крип'якевич І. П. Вказ. праця. — С. 25.
- ²⁶ ПСРА. — Т. 2. — Стб. 774.
- ²⁷ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — М., 1977. — С. 196.
- ²⁸ Татищев В. М. История Российская с древнейших времен. — М.; Л., 1965. — Т. 3. — С. 464.
- ²⁹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волянской Руси. — М., 1950. — С. 138.
- ³⁰ Седов В. В. Восточные славяне XI — XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982. — С. 113 — 118; Седов В. В. Дреговичи // Сов. археология. — 1963. — № 3. — С. 112 — 125; Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — М., 1970. — С. 77 — 91.
- ³¹ ПСРА. — Т. 2. — Стб. 249.
- ³² Jakimowicz R. Tymczasowie sprawozdanie z wykopalisk w Dawid-grodku // Spr. PAV. — 1937. — Т. 42, N 2. — S. 272.
- ³³ Цинкаловский О. Пересопица // Наша Батьківщина. — 1937. — С. 16 — 20; Аулік В. В. До питання про місцезнаходження літописної Пересопиці // Серед. віки на Україні. — 1971. — Вип. 1. — С. 168 — 176; Шеломенцев-Терський В. Исследования городища летописной Пересопицы // АО за 1980. — М., 1981. — С. 322 — 323; Шеломенцев-Терський В. Работы на городище летописной Пересопицы // АО за 1982. — М., 1983. — С. 343 — 344.
- ³⁴ Крип'якевич І. П. Вказ. праця. — С. 22.
- ³⁵ Sunkaowski A. Materiały do pradziejów Wołyni i Polesie Wołyńskiego. — Warszawa, 1961. — S. 163.
- ³⁶ Раппопорт П. А. Указ. соч. — С. 55 — 56.

³⁷ Там же. — С. 31.

³⁸ Ткаченко М. А. // АО за 1970 г. — М., 1971. — С. 306 — 307.

³⁹ Крип'якевич І. П. Вказ. праця. — С. 21 — 29.

Одержано 12.10.1989 р.

На основани літературних і летописних источников автор предлагает реконструкцию границ Волянской земли в X — XII вв.